साङ्ख्यकोशः

साङ्ख्यकारिकाविवृतिः, साङ्ख्यसूत्रविवृतिश्च

अनुवादकः
डा. कृष्ण. ए. नागसम्पिगे

पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु -२८

साङ्ख्यकारिकाप्रतिपदार्थः सारश्च

दुःखत्रयाभिघातात् जिज्ञासा तदपघातके हेतौ
दृष्टे सा अपार्था चेत् न एकान्तात्यन्ततोऽभावात् ।।१।।

प्रतिपदार्थः – दुःखत्रयाभिघातात्=आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविकरूपात् दुःखत्रयात् अभिनुन्नस्य पुरुषस्य, तदपघातके=तद्विनाशके, हेतौ=कारणकलापेषु, जिज्ञासा=विविदिषा भवति, दृष्टे=लोकप्रसिद्धे सुकरे भेषजादिना दुःखोच्छेदे सुलभे सति, सा=दुर्लभे प्रकृतिपुरुषविवेके जिज्ञासा, अपार्था=व्यर्था अन्यथासिद्धा वा इति चेत्, न । दृष्टेन हेतुना, एकान्तः=अवश्यंभाव्यस्य दुःखनिवृत्तेः, अत्यन्तः=पुनर्दुःखानुत्पादस्य च, अभावात्=असम्भवात् ।

तात्पर्यम् – लोकेऽस्मिन् जनाः आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविकरूपैः दुःखत्रयैः अभिनुन्नाः सन्तः बहुदुःखं अनुभवन्ति । तादृशदुःखत्रयोच्छेदके प्रकृतिपुरुषविवेकरूपे हेतौ पुरुषस्य जिज्ञासा भवति । ननु 'दृष्टैरुपायैः एव दुःखत्रयाणां उच्छेदो भवति' इति सा प्रकृतिपुरुषविवेकरूपा जिज्ञासा व्यर्था इति चेत्, न । दृष्टेन हेतुना अवश्यंभाव्यस्य दुःखनिवृत्तेः पुनर्दुखानुत्पादस्य च असम्भवात् ।

विशेषविचारः - त्रिविधदुःखनिरूपणम् —

आध्यात्मिकम् – आन्तरोपायसाध्यत्वात् आध्यात्मिकम् इति अस्य नाम । तच्च दुःखं द्विविधम् – शारीरं, मानसञ्च इति । तत्र शारीरं वात-पित्थ-श्लेष्माणां वैषम्यनिमित्तम् । मानसञ्च काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यरूपं अरिषड्वर्गनिमित्तम् । अत्र शरीरदुःखस्य वैद्यदत्तौषधरसायनादिसेवनात् निवृत्तिर्भवति । मानसस्य च दुःखस्य चित्तनिरोधात् योगाभ्यासाच्च अपाकरणं भवति ।

आधिभौतिकम् – मनुष्य-पशु-पक्षि-सरीसृपादिसकाशात् जायमानं दुःखं आधिभौतिकं इत्याचक्षते । तस्य अभिघातः नीतिशास्त्राभ्यासगिरिदुर्गाद्याश्रयणेन दृष्टः ।

आधिदैविकम् – यक्ष-राक्षस-विनायक, राहु-शनि, इत्यादिग्रहाणां देवानां च सकाशात् जायमानं दुःखं आधिदैविकम् । तस्य च मणिमन्त्रौषधिरूपात् दृष्टोपायादेव उच्छेदः भविष्यति ।

अत्र कारिकायां 'एकान्तत', 'अत्यन्तत' इति पदद्वयं वर्तते । दुःखनिवृत्तेः विशेषणद्वयं एतत् इति ज्ञातव्यम् । एवञ्च लौकिकोपायेषु अनुष्ठितेष्वपि आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः न भवति । सा च केवलं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानसाध्या इति कारिकाशयः ।

ननु वेदोक्तैरुपायैरेव अभीप्सितः दुःखात्यन्तनिवृत्तिः भवति । अतः 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' (तै.सं.६.१.११.) इत्यादिवेदोक्तान् उपायानेव दुःखनिवृत्तिसाधनत्वेन अनुतिष्ठन्तु इति चेत्, ते उपायाः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तौ असमर्था इति निरूपणार्थं इयं कारिका प्रवृत्ता ।। १ ।।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धक्षयातिशययुक्तः ।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ।। २ ।।

प्रतिपदार्थः – आनुश्रविकः=यागादिक्रियाकलापरूपः वैदिक उपायः, दृष्टवत्=औषधादिलौकिकोपायवत्, हि=यस्मात्, सः=वैदिक उपायः, पशुहिंसादिसम्बन्धात् अविशुद्धयुक्तः=पूर्णशुद्धिहीनः, क्षयातिशययुक्तः=क्षयिष्णुफलकः,

साङ्ख्यदर्शने प्रकाशिताः ग्रन्थाः

महीश्वरप्राच्यविद्यालयशसंशोधनालये उपलभ्यमानाः मुद्रितसाङ्ख्यदर्शनग्रन्थाः

क्रम.सं	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	लिपिः	मुद्रणस्थलम्/प्रकाशकश्च (ग्रन्थसङ्ख्या)
१-२	कापिलसूत्रवृत्तिः	माधवः	देवनागरी	कल्कत्त (B 960, B1879)
३	कापिलसूत्रटीका(साङ्ख्यदिवाकरः)		,,	बोम्बे (B 1593)
४	जयमङ्गला (साङ्ख्यसप्ततिव्याख्या)	शङ्करः	,,	काशी (B 4293)
५-६	साङ्ख्यकारिका(गौडपादभाष्ययुता)	ईश्वरकृष्णः	,,	,, (B360, B3888)
७.	,, ,,	,,	,,	कल्कत्ता (B933)
८.	,, (युक्तिदीपिकायुता)	,,	,,	,, (A2362)
९-१०	,, (माठरवृत्तियुता)	,,	,,	काशी (B4173, B4737)
११	,, (साङ्ख्यतत्वकौमुदीसहिता)	,,	,,	,, (B 4781)
१२	,, ,,	,,	,,	कल्कत्ता (B 237)
१३-१४	साङ्ख्यकारिका (भारतीतीर्थकृतव्याख्यायुता)	,,	,,	काशी (B1722, B 1991)
१५	साङ्ख्यकारिका (वंशधरकृतव्याख्यायुता)	,,	,,	,, (B 4175)
१६	साङ्ख्यकारिकाविवृतिः (आङ्ग्लेयानुवादयुता).			कल्कत्ता (B 350)
१७-१८	साङ्ख्यतत्त्वप्रदीपः (आङ्ग्लेयानुवादयुतः).		देवनागरी	काशी (C 100-101)
१९	साङ्ख्यतत्त्वालोकः	हरिहरानन्दः	,,	,, (B 4732)
२०	साङ्ख्यदर्शनम् (अनिरुद्धवृत्तियुतम्)	कपिलर्षिः	,,	कल्कत्ता (B 932)
२१	साङ्ख्यदर्शनम्(विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यायुतम्)	कपिलर्षिः	देवनागरी	कल्कत्ता (B 1931)
२२	,, (विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यायुतम्).	,,	,,	काशी (B 2722)
२३	,, (भाषाटीकायुतम्)	,,	,,	बोम्बे (B 3469)
२४-२५	साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम्	विज्ञानभिक्षुः	,,	कल्कत्ता (B 512, B 238)
२६	,,	,,	,,	लण्डन् (A 1305)
२७	साङ्ख्यप्रवचनाख्यायिका		,,	काशी (B 364)